

У ПОШУКАХ КОЛЕКТИВНОЇ ДУШІ

Підбираючи матеріал з історії термодинаміки, я натрапив у фондах Наукової бібліотеки Національного університету “Львівська політехніка” на німецькомовний переклад книги Густава Лебона “Еволюція матерії”. Спочатку вразила та обставина, що переклад зроблено із сьомого французького видання – факт нечуваний для літератури з природничих наук сьогодні, коли заледве поширюється тільки перше видання. Але ще більше вразив зміст самої книги. Праця вирізнялася повнотою викладення матеріалу, послідовністю думок автора, творчим підходом до узагальнень відомих тоді (у 1907 р.) експериментальних фактів та сміливими новими (на той час) науковими гіпотезами.

Популярні свого часу у Франції та в інших країнах Європи серед широких кіл книги Г. Лебона “Еволюція матерії” (1905) та “Еволюція сили” (1907) – тільки невеликий епізод у творчості цього вченого-енциклопедиста. Автор вже тоді здобув визнання у всьому світі своїми дослідженнями із антропології, психології, соціології тощо. Але про все по черзі.

Густав Лебон (Charles-Marie-Gustave Le Bon) народився 7 травня 1841 року в містечку Ноджент-ле-Ретру, центр Ер-Луар, Франція (Nogent-le-Rotrou, Eure-et-Loir, France) у сім’ї бретонців дворянського походження. Родина належала до типового для Франції середнього класу. Його батько Жан-Марі Чарльз ле Бон був провінційним функціонером французького уряду.

Коли Лебону було вісім років, його батько отримав нову посаду в французькому уряді, й сім’я, разом з молодшим братом Густава Жоржем, покинула Ноджент-ле-Ретру і ніколи туди вже не поверталася. Однак місто пишається тим, що в ньому народився Густав ле Бон і одну з його вулиць названо його іменем.

Крім цього мало відомо про дитинство ле Бона, за винятком того, що він був неперевершеним учнем лицею міста Тур, який відвідував.

1860 р. Лебон вступив до Паризького університету на медичний факультет. Після стажування в “Отель-Дьє де Парі”^{*} Густав 1866 р. отримав докторський ступінь. Відтоді він називав себе “доктором”, хоча офіційно ніколи не працював медиком.

^{*} **Отель-Дьє де Парі** (фр. *Hôtel-Dieu de Paris* – “Паризький Божий притулок”) – лікарня, центральний лікувальний заклад Дирекції державних лікарських установ. Вважається найдавнішою лікарнею, яка почала діяти у світі.

В університетські роки ле Бон писав статті на різноманітні медичні теми. Перша з них стосувалася хвороб, якими страждали люди в заболочених місцевостях. Він опублікував декілька інших досліджень, перед тим як в 1866 р. випустити свою першу повноцінну книгу “Видима смерть і передчасне поховання” (“La mort apparente et in inhumations prématurées”), у якій йшлося про визначення смерті, що передувало юридичним дебатам ХХ ст. з цього питання.

Після закінчення університету ле Бон залишився в Парижі. Посилено вивчав англійську та німецьку мови, читаючи твори Шекспіра кожною з них. Його і надалі цікавили фізіологічні дослідження. Вчений написав декілька праць на цю тему.

В 1870–1871 рр. Лебон добровільно брав участь у франко-пруській війні як фронтовий лікар. Під час війни організував відділення військових машин швидкої допомоги. Працюючи у цьому відділенні, ле Бон спостерігав за поведінкою військових у стані тотального ураження, найважчому з усіх можливих. Писав у своїх роздумах про військову дисципліну, роль військового керівництва та поведінку людини в стані стресу та страждань. Ця праця отримала схвальну оцінку від французького генералітету, а згодом стала навчальним посібником у цілій низці військових закладів Франції, а також за її межами. Після завершення війни Густаву Лебону присвоєно звання Кавалера Ордена Почесного легіону.

Г. Лебон був безпосереднім свідком подій Паризької комуни 1871 р., що глибоко вплинуло на його світогляд, подальшу творчість та громадську діяльність. У той час тридцятирічний ле Бон спостерігав за тим, як паризькі революційні натовпи палили палац Тюільрі, бібліотеку Лувра, Отель де Віль, мануфактуру Гобелінів, Палац правосуддя та інші неперевершені творіння архітектурного мистецтва. Саме відтоді він став запеклим противником соціалістичних пацифістів і протекціоністів*, які, на його думку, перешкоджають військовому розвитку Франції, загальмовують її промислове зростання. Значно пізніше, 1913 р. Г. Лебон стверджував, що: “...тільки народи з великою кількістю гармат мають право бути пацифістами”. Цю просту істину дотепер не спростував поступ історії.

Після 1871 р. Г. Лебон, не займаючись безпосередньо лікарською практикою, не полишає наукових досліджень у медицині, зокрема в галузі гігієни та

* Під протекціонізмом маємо на увазі економічну політику держави, спрямовану на перешкоджання вільній конкурентній торгівлі між державами.

фізіології. Незабаром його увагу привернула френологія – напрям медичних досліджень, який намагався пов'язати особистість людини та її поведінку із особливостями морфології мозку та формою черепа. Цю гіпотезу, яку вперше висловив Франц Джозеф Галл (1758–1828), в останній чверті XIX ст. обґрунтовано поставили під сумнів, не знаходячи безпосереднього переконливого підтвердження. Проте все ще неспростованою залишалася ідея, що рівень інтелекту людини пов'язаний із об'ємом її черепа. Французький анатом та антрополог Поль Брока (1824–1880) заснував у Парижі Антропологічне товариство, а 1867 р. відкрив антропологічну лабораторію. Густав Лебон почав працювати в цій лабораторії, займаючись вимірюванням об'ємів черепів людей. Результатом цих тривалих досліджень стала публікація 1879 р. чергової наукової праці вченого “Анатоміко-математичні дослідження варіацій об'єму мозку та їх зв'язку з інтелектом”. Робота була удостоєна премії Академії наук. Основний висновок науковця, – а саме він визначив мету і напрям його подальших наукових досліджень, – зводиться до такого твердження: “Відмінність середніх об'ємів черепів представників двох різних рас ніколи не є дуже істотною”.

На початку 80-х років XIX ст. Густав Лебон за дорученням уряду Франції здійснив низку подорожей по різних країнах світу. Зокрема, у 1882–1884 рр. дослідник подорожує по Північній Африці (Марокко, Алжир, Туніс), Близькому Сходу (Єгипет, Палестина, Ліван, Туреччина, Сирія, Ірак), відвідує Середню Азію та Іран, вивчаючи культуру та звичаї цих країн і регіонів.

Під враженням від цих подорожей Г. Лебон опублікував низку книг. Перша книга під назвою “Історія арабської цивілізації” видана 1884 р. Під арабською цивілізацією вчений розумів країни і народи, які займали територію від Африки до Індії. Ця фундаментальна праця обсягом 705 друкованих сторінок була чудово ілюстрована численними гравюрами та фотографіями культурних пам'яток із багатьох регіонів ісламського Сходу. У книзі дослідник ретельно проаналізував витoki, становлення і розквіт культури, релігії та пов'язаних з нею суспільних інститутів, наук – астрономії та математики, медицини, техніки, географічних знань, торговельних зв'язків, мистецтва й архітектури арабської цивілізації. Автор високо оцінив внесок арабів у цивілізацію, але разом з тим критикував ісламизм як причину застою.

Одна із центральних тез книги Г. Лебона “Історія арабської цивілізації” полягає в тому, що саме араби були вчителями для європейської науки, філософії і, загалом, цивілізаційного прогресу, який майже виключно за допомогою

арабської цивілізації вивів напівдику середньовічну Європу в культурні століття Ренесансу. Саме арабам зобов'язана своїм розквітом сьогоднішня Європа. У X ст., як пише Г. Лебон, під час розквіту арабської цивілізації, європейські лицарі сиділи в своїх замках і хвалилися, що не вміють писати і читати. Найосвіченішими людьми тогочасної Європи були нечисленні бідні та голодні ченці в монастирях, які здобували освіту, переписуючи латинською мовою богословські святі тексти.

Надалі Густав Лебон вирушив у подорож по Індії. Він був першим французом, який відвідав Непал (1886). Згодом вчений опублікував велику працю “Цивілізації Індії” (1887), у якій захоплено описав індійську архітектуру, мистецтво та релігію. У 1889 р. дослідник видав наступну працю “Перші цивілізації Сходу”, у якій висвітлює особливості мезопотамської, індійської, китайської та єгипетської цивілізацій. Того ж року Г. Лебон виступив на Міжнародному колоніальному конгресі із критикою колоніальної політики за спроби культурної асиміляції, заявивши у своїй промові: “Залиште тубільцям їхні звичаї, їхні установи та їхні закони”. Останньою книгою Г. Лебона за результатами його подорожей була праця “Пам'ятники Індії” (1993), у якій він знову возвеличив архітектурні досягнення індійського народу.

Праці Г. Лебона як мандрівника, який об'їхав фактично увесь (на той час колоніальний) світ, є найавторитетнішими джерелами відомостей про життя та звичаї тогочасних народів.

Подорожі багатьма країнами світу, ретельне дослідження життя різних народів, їхньої історії, культурної спадщини, релігійних вірувань істотно вплинули на формування світогляду та філософської позиції Г. Лебона, як і праці Чарльза Дарвіна, Герберта Спенсера та Ернста Геккеля. Ле Бон підтримував біологічний детермінізм та ієрархічний погляд на раси та статі.

Головний висновок, який зробив вчений на підставі численних подорожей та особистих спостережень, такий: на культуру та цивілізаційний рівень кожного народу впливають головню спадкові фактори та національні особливості характеру людей.

Ще під час своїх подорожей, а особливо після їх завершення Г. Лебон повертається до свого давнього захоплення – психології. Він був ініціатором і видавцем серії “Bibliothèque de Philosophie scientifique”, у яку входили роботи на широку тематику, зокрема із соціології.

Накопичений під час подорожей матеріал, особистий досвід та глибоке розуміння, як лікаря за професією, психології людини дало досліднику підстави вперше висловити та обґрунтувати ідею, що психологія – це наука, необхідна для вивчення соціології та розуміння історії народів. Г. Лебон був першим вченим, який чітко сформулював ідею про існування “колективної душі”, яка виражає стійкі, неперехідні особливості характеру народу як спільноти, визначає мотиви його дій у минулому та майбутньому. Цю тему розвинено в його працях “Людина і суспільства” (1881) та “Психологічні закони еволюції народів” (1894)*.

Уже 1895 р. виходить друком наступна книга Г. Лебона “Психологія натовпу”. Ця праця, як і попередні, здобула широке міжнародне визнання. Її перевидано 36 разів багатьма мовами, що свідчить про її неперехідне значення для соціальних наук.

Література про натовпи та їх поведінку починає з’являтися від 1841 р., коли оприлюднено книгу Чарльза Маккея “Надзвичайні поширені омани й безглуздя натовпів”. Погляди щодо натовпу було уточнено з появою праці Іполита Тена “Походження сучасної Франції”. Зокрема, робота І. Тена змінила думку його сучасників про дії натовпів під час Французької революції 1798 р. Однак лише у другій половині ХІХ ст. зростає науковий інтерес до цієї галузі психології. Саме праця Г. Лебона “Психологія натовпу” стала найзначущішою і дуже істотно вплинула на подальший розвиток науки про масову психологію. Заради справедливості зауважимо, що майже одночасно із Г. Лебоном проблеми натовпів з різних позицій вивчали італійський кримінолог Сципйон Сігеле та французький юрист і соціолог Габріель Тард. Їхні ідеї частково перегукувалися з концепціями Г. Лебона, але не містили принципово нових положень і не спростовували його теорії масового суспільства. .

1898 р. Густав Лебон публікує чергову працю “Психологія соціалізму”. В ній вчений стверджує, що у наборі прагнень, вірувань та ідей, які синтезує соціалізм, криється надзвичайно руйнівний вплив. Вчений класифікує соціалізм як своєрідне релігійне вірування. Книга “Психологія соціалізму” викликала запекле обурення у тогочасних політичних колах, в яких переважали майбутні керманічі колективістських експериментів – успішні й невдахи. Ім’я Г. Лебона зникає з офіційних публікацій, його ідеї систематично бойкотують і замовчують. Однак у червні 1914 р. за наполяганням Теодора

* Пізніше президент США Теодор Рузвельт зізнався, що у своїх мандрах ніколи не розлучався з маленькою книжкою Густава Лебона “Психологічні закони еволюції народів”. Цю “маленьку книжку” незабаром після виходу в світ переклав японською мовою сам Мотоно – міністр закордонних справ Японії. Молодий Володимир Ульянов (Ленін) вже в 1895 р. у Парижі вивчав цю працю.

Рузвельта Г. Лебона ввели до складу комісії із урегулювання політичної, військової та економічної ситуації в Європі.

Ідеї Г. Лебона помітно вплинули на розвиток соціальної психології та на події першої половини ХХ ст. Роботи вченого вивчали такі видатні діячі, як Ж. Сорель, Й. Сталін, Б. Муссоліні, А. Гітлер, Г. Ганото. Парадокс і трагедія автора в тому, що, за незначними винятками, в ХХ ст. роботи цього знаменитого вченого-енциклопедиста поглиблено вивчали лише потенційні диктатори, але його праці не привернули уваги тих, кому, власне, і були адресовані його перестороги та на диво точні передбачення.

Ідеї Густава Лебона щодо психології масових спільнот істотно вплинули на творчість видатного психолога З. Фрейда. Пошуки “колективної душі” рас, націй, народів, масових спільнот спонукали К. Г. Юнга до започаткування нового наукового напрямку досліджень у соціальній психології – вивчення “колективного несвідомого”. Пізніше ідеї Г. Лебона про психологію мас сприйняв та розвинув видатний психолог і філософ Карл Ясперс, один із засновників екзистенціалізму, що простежуємо в його праці “Духовна ситуація часу” (1931).

1902 р. Г. Лебон публікує чергову книгу “Психологія освіти”. В цій праці вчений здебільшого оцінює проблеми навчальних закладів Франції. Проте окремі його висновки та пропозиції з питань освіти є універсальними і не втратили свого значення і сьогодні для всіх країн. Г. Лебон формулює загальний закон навчання, оснований на науковому, психологічному підході: “Виховання – мистецтво пропускати свідоме в несвідоме.” Тобто всі отримані знання та вміння повинні перетворитись на навички, (коли людина вмів і знає щось, не згадуючи, не замислюючись над цим). Загалом, роль виховання і освіти в житті країни Г. Лебон вважає ключовою, особливо в епоху техніки, коли визначальну роль відіграє не знання як таке, а вміння його застосувати. Саме система навчання, виховання і освіти країни, на думку Г. Лебона, є фундаментом її процвітання та могутності.

На початку 90-х років ХІХ ст. Г. Лебон перериває свої дослідження з психології та з головою занурюється в проблеми фізики. Достеменно не відомо, що спонукало його до такого кроку. Можливо, як людина широкого кругозору, він бачив і розумів кризу, яку тоді переживала фізика. Сьогодні знаємо, що цю кризу вдалось подолати лише через декілька десятиліть із виникненням квантової фізики та теорії відносності.

Густав Лебон створив домашню фізичну лабораторію і в 1896 р. повідомив, що спостерігав новий вид випромінювання, яке, на його думку, відрізнялося від рентгенівських і катодних променів, але, можливо, було пов'язано з ними. Цей таємничий вид радіації Леон назвав “чорним світлом”. Сьогодні вважають, що насправді воно не існує, але заявка на відкриття привернула велику увагу

тогочасних французьких вчених і Густава Лебона навіть номінували на Нобелівську премію з фізики в 1903 р*.

Наукові експериментальні дослідження Г. Лебон виклав у більше ніж 20 наукових статтях, опублікованих впродовж 1889–1907 рр.

Як підсумок своїх активних досліджень у фізиці, роздумів і узагальнень Г. Лебон публікує книги “Еволюція матерії” (1905) та “Еволюція сили” (1907). Ці видання, написані жвавою мовою з доступним викладенням матеріалу, були дуже популярними у Франції. З’явилися десятки перевидань книг мовою оригіналу та переклади англійською, німецькою, російською та іншими мовами.

Сьогодні книги Г. Лебона з фізики можна зарахувати швидше до науково-популярної літератури того часу. Проте вони відіграли важливу роль у зацікавленні широких мас науковими проблемами природознавства, підвищили загальний рівень освіченості молодих поколінь.

Варто зауважити що у вказаних працях містилася ціла низка слушних зауважень, ідей, гіпотез, які не оцінила гідно тогочасна широка наукова спільнота. Основна тема праць Г. Лебона – всебічний аналіз природи матерії та енергії. В “Еволюції матерії” вчений наближається до ідей теорії відносності. Тут автор, зокрема, висловив гіпотезу про еквівалентність маси та енергії. В листі до А. Ейнштейна 1922 р. дослідник повідомив із посиланням на свою роботу, що виявив еквівалентність енергії та речовини ($E = mc^2$) на двадцять років раніше. А. Ейнштейн відповів, що якби знав про це, то згадав би, і попросив Г. Лебона розповісти йому детальніше про його підхід.

У книзі “Еволюція сили” Густав Лебон передбачив атомне століття. Він писав про “прояви нової сили, а саме – внутрішньоатомної енергії, яка вигідно відрізняється від інших своєю колосальною величиною... саме з внутрішньоатомної енергії, яка вивільняється під час дисоціації речовини, виникає більшість сил у Всесвіті, а саме електрика та сонячне тепло”. Як тут не згадати, що тільки через декілька десятиліть вчені дійшли до одностайної думки, що джерелом енергії зірок є термоядерні реакції.

У 1908 р. Г. Лебон полишає свої дослідження з фізики і знову повертається до психології. Незабаром виходять у світ нові книги :“Психологія і соціальне життя” (1910), “Думки і переконання” (1911), “Французька революція та психологія революції” (1912), “Афоризми сучасності” (1913), “Життя істин” (1914). У цих працях Г. Лебон розвиває свої попередні теорії з психології народів та історії цивілізацій.

* Лауреатами Нобелівської премії у 1903 р. стали Антуан Беккерель, П’єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі за відкриття та дослідження явищ радіації.

Під час Першої світової війни та після її завершення Г. Лебон опублікував низку праць із соціальної психології, беручи до уваги обставини новітнього часу. Останньою його вагомою працею була книга “Наукові основи філософії історії” (1931).

13 грудня 1931 року Густав Лебон помер у передмісті Парижа у поважному віці 90 років.

Від моменту виходу в світ цих головних непересічних праць Густава Лебона, український переклад яких пропонуємо читачеві, минуло понад сто років. За цей час багато змінилося в науках про природу людини, розвиток суспільних формувань, виникнення націй, розвиток і занепад цивілізацій, походження держави та її інституцій тощо. Опубліковано десятки тисяч наукових і науково-популярних праць антропологів, соціологів психологів, богословів, філософів, видатних політичних діячів. Не бракує і науково-популярної літератури, гідної уваги кожної людини, що вдумливо і неупереджено намагається розібратися у складних питаннях історичного розвитку окремих народів і цивілізацій, їх теперішнього стану та близького майбутнього.

Природно, що в читачів може виникнути питання: “А чи не застарілі за змістом ці книги для теперішнього покоління, чи можна з них почерпнути щось корисне в епоху, коли людство впритул наблизилося до колонізації Місяця, польотів на найближчі планети?” Такі сумніви розв'язати дуже просто.

Нещодавно, напередодні виборів до Верховної Ради України (2019), у засобах масової інформації розгорнулися справжні передвиборні вакханалія та істерія. Політичні партії та окремі кандидати в народні депутати навперербій обіцяли виборцям негайне підвищення пенсій, усіх соціальних пільг, зниження тарифів на природний газ у два чи аж у чотири рази. Якби це не виглядало цілковито абсурдно і для найменш освіченого, позбавленого критичного мислення виборця, то дехто б обіцяв навіть, що держава ще й доплачуватиме громадянам за спожитий газ.

А хіба не про це пише Г. Лебон у книзі “Психологія соціалізму”:

“Іноді вимоги виборців надмірні до крайності, проте законодавець, який бажає забезпечити собі повторне обрання, змушений рахуватися з ними. Дуже часто він повинен підкорятися наказам слабеньких розумом торговців вином і дрібних крамарів, які є його головними виборчими агентами. Виборець вимагає неможливого, і мимоволі це доводиться обіцяти. Звідси постають поспішні реформи, які затверджуються без найменшого поняття про їх можливі наслідки. Кожна партія, яка хоче прийти до влади, знає, що цього можливо досягти, тільки перевершивши обіцянками своїх суперників”.

І так щодо багатьох проблем, які розглядає Г. Лебон у своїх творах. У цьому Ви переконаєтесь особисто.

Праці вченого були засторогою на початку ХХ ст. для людства, яке з такими розмахом і шаленістю “поставило” декілька дивовижних соціальних і політичних “експериментів”. Попереду, можливо, ще грандіозніші “проекти”. Дорога в майбутнє, як видається, вимощена злочасними граблями, оминати які важко, але можливо. Місія філософів закінчується, коли вони застерegli народи від хибних уявлень та ідей, викривленого, ірраціонального світосприйняття та світобачення. Відтак повинні спрацьовувати інстинкт самозбереження, генетична пам’ять, про що і говорить Г. Лебон.

Сфінкс постійно ставить перед нами запитання, на які не завжди знаходимо відповіді. Зрештою, він знищить нас, якщо не дослухаємося голосу “невеликого кола героїв і досконалих людей”, поклику нашого серця і розуму, яким так щедро обдарував усіх людей Всевишній.

Не викладатимемо тут розширено змісту та головних ідей праць Густава Лебона, які публікуються у цьому виданні. Залишаємо читача сам на сам з його думками. Нам тільки довелося для зручності читачів у примітках, по ходу викладення матеріалу, пояснити деякі терміни, поняття, коротко нагадати певні факти про історичні події та осіб, яких згадує автор. Зробимо тільки одне коротке зауваження.

Іноді Г. Лебона не зовсім справедливо зараховують до ідеологів расизму. Переважно ці звинувачення висловлювали політики, окремі вчені та ідеологи країн “соціалістичного табору”, країн, які в запеклій боротьбі за рівність, щастя і братерство людей не залишили каменя на камені, знищили багато десятків мільйонів людей, позбавивши їх можливості побачити власними очима обіцяний рай. Насправді Г. Лебон не має нічого спільного із расизмом і нацизмом у найгірших його проявах. Так, вчений стояв на позиціях соціал-дарвінізму, був переконаним противником егалітарних теорій, зятято критикував соціалістичні теорії та спроби їх практичного втілення. Г. Лебон вважав, що в кожній людині приховані тваринні інстинкти, подавлені силою розуму, колективною свідомістю, традиціями, релігійними переконаннями, моральними імперативами. А хіба це не так?

Г. Лебон розуміє під поняттям раси те, що сьогоднішня антропология та наукова термінологія називають, радше, культурною сферою. Він не поділяє людей за кольором шкіри, не в цьому вбачає дослідник расові відмінності. На відміну від популярних сьогодні поглядів на цю тему, вчений під “расою” пропонує розуміти біологічну основу культурних відмінностей. Зауважимо, що Г. Лебон не боїться розглядати деякі культури як нижчі (іноді навіть власну країну, Францію!), визнає культуру визначальним фактором впливу на форму суспільства. У жодному рядку, який написав вчений, не знайти навіть натяку на необхідність винищення носіїв нижчих культур, заперечення їхнього природного права на повноцінне життя і розвиток.

Основні праці Г. Лебона перекладено англійською, німецькою, іспанською, португальською, датською, італійською, шведською, російською, арабською, польською, чеською, турецькою, японською, індуїстською та багатьма іншими мовами. На жаль, жодну працю вченого досі не перекладено українською, якщо не брати до уваги невеликого за обсягом Квартальника, виданого у Львові 1938 р. , у якому зібрано окремі витяги з його різних праць із соціальної психології.

Сподіваюся, що читачі українського перекладу двох праць Г. Лебона отримають естетичне задоволення та поживу для роздумів. Студенти, які опановують соціологію, соціальну психологію, етнографію, та фахівці в цих галузях гуманітарної науки матимуть змогу ознайомитися із першоджерелами багатьох ідей та концептуальних положень, які багато дослідників та авторів так часто подавали і подають у дещо зміненій редакції, приписують особам, які не можуть претендувати на пальму першості.

Григорій Понеділок
м. Львів, 2020 р.